

2.

4.

8.

**СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ Й ГРОМАДЯНИНА
THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF POLITICAL
RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZEN**

Заворотченко Т.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави і права, конституційного права
та державного управління,
Голова Ради молодих вчених юридичного факультету
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Стаття присвячена проблемам формування політичних прав і свобод людини й громадянина та ідеям про високе призначення особистості, людську гідність та відповідальність влади перед народом, які стали надбанням слов'янських інтелектуальних частин населення і не могли бути позбавлені уваги владою.

Ключові слова: політичні права людини, ідеї політичних прав, демократія, політична істота, свобода, держава та особистість.

Стаття посвящена проблемам формирования политических прав и свобод человека и гражданина и идеям о высоком предназначении личности, человеческом достоинстве и ответственности власти перед народом, которые стали приобретением славянских интеллектуальных частей населения и не могли быть лишены внимания власти.

Ключевые слова: политические права человека, идеи политических прав, демократия, политическое существо, свобода, государство и личность.

The article is sanctified to the problems of forming of political rights and freedoms of man and citizen and ideas about high destiny of personality, human dignity and responsibility authorities before people, that became acquisition of словянских of intellectual parts of population and could not be deprived attention of power.

Key words: political rights and freedom of the person, the electoral legislation, the electoral democratic state standard.

Права людини у громадянському суспільстві завжди були в центрі уваги і сформувались як наслідок численних історичних, економічних і соціальних причин, які, у свою чергу, були обумовлені психологічними потребами людської істоти, що вже назріли, а також вільним використанням можливостей, які вона мала. Сучасні права людини є результатом тривалого історичного процесу боротьби прогресивних сил за звільнення від пригнічення. Традиційно права людини визначаються через категорію можливості і представляються як встановлена міжнародним правом, конституціями і законами міра можливості індивіда обирати вид та форму своєї поведінки в різних сферах.

Метою даної статті є ґрунтовний аналіз різних точок зору щодо поняття прав людини, зокрема політичних, у різні етапи розвитку громадянського суспільства.

Перші спроби дослідження проблематики прав людини здійснили такі науковці, як: С.С. Алексєєв, М.В. Вітрук, Л.Д. Воеводін, О.А. Лукашева, М.І. Матузов, В.А. Патюлін, Ф.М. Рудинський, І.Є. Фарбер, В.М. Чхиквадзе та інші, які свої наукові праці присвятили правому статусу особистості, свободам та правам людини в СРСР.

При цьому існує безліч розумінь юридичної природи прав людини. О.А. Лукашева визначає права людини як «певні вимоги (домагання), спрямовані на створення мінімуму необхідних життєвих умов людського існування» [1, с. 22]. І.Є. Фарбер представляв права людини як «соціальні можливості індивіда мати певні блага» [2, с. 79]. Більш обґрунтованою представляється позиція М.М. Утяшева і Л.М. Утяшевої, які визначали права людини як «легітимні домагання людини, засновані на їх природно-правовому походженні і природа яких не залежить ні від жодної людини, ні від держави» [3, с. 12]. Ф.М. Рудинський серед особливостей прав людини виділяв такі: «права людини мають природний характер і виникають у результаті самого факту народження людини...; вони опосередковують відносини особистості з державою в цілому, з міжнародним співтовариством...» [4, с. 49]. Права людини також розглядаються як реальні можливості індивіда, закріплені в конституціях і законах, тобто вони є суб'єктивними.

У сучасний період під основними правами людини розуміють права, закріплені в конституції держави і міжнародно-правових документах з прав людини, зокрема в Міжнародному Біллі про права людини, а також в Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., Європейській соціальній Хартії 1961 р. тощо. На відміну від прав людини права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою (сферу публічних інтересів) [5, с. 135]. Зараз ця істина є очевидною, але аж до початку ХХ століття вона неодноразово заперечувалась. З середини ХІХ століття вчені-правознавці стали розглядати конституційні права як основні. Саме з того часу виникла необхідність у створенні універсальних міжнародних стандартів.

Прийняття Білла про права людини, який включає в себе Загальну декларацію 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Факультативний протокол № 1, Факультативний протокол № 2 до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., внесло корінні зміни в статус людини, перемістивши дане поняття в розряд міжнародних. Тому

для того, щоб розглянути питання про природу та сутність політичних прав і свобод людини й громадянина, необхідно звернутися спочатку до історичного аспекту даної проблеми.

Історичною батьківщиною прав людини є Західна Європа, а точніше античний мир Греції та Риму. Зародження ідеї прав людини здійснилося у V-VI столітті до н.е. в давніх полісах (Афінах, Римі). Саме тоді вперше виникли ідеї демократії та з'явився принцип громадянства. У давніх полісах з громадянством були пов'язані перш за все політичні права: право на вирішення державних справ, участь у правосудді тощо. При цьому такі права надавались лише тим, хто не займався фізичною працею. Античні закони проголошували ідеї рівності прав, але це була особлива рівність за гідністю залежно від особистого внеску. Таким чином, у рабовласницькому суспільстві категорія прав людини, нехай і в нерозвинутому вигляді, вже мала місце. При цьому рабовласництво значно затримувало розвиток даного інституту.

Ідеї політичних прав і демократії стали розвиватися на етапі переходу від первіснообщинного устрою до ранньокласового суспільства та політичної форми організації суспільного життя. Саме в цей період посилюється процес соціальної диференціації суспільства та боротьби інтересів між різними верствами населення. Участь людини в суспільно-політичних процесах розглядається в науці як «область вторинного приватного підпорядкування загальному полісним інтересам і пошуком кращих форм державного устрою, які забезпечують стабільність держави-поліса», а не з точки зору інтересів особистості і реалізації її потреб. Ще в Давній Греції були сформульовані основні елітно-аристократичні цензи на користь правління «кращих». Платон вважав, що стояти у важелів управління, створювати закони повинні кращі, мудріші та добродішні люди. А демократію він розглядав як «головне лихо політики», тому що вона неминуче призведе до тиранії більшості. Таким чином, Платон намагався забезпечити ієрархічне переважання верхніх верств та зберегти обмежене залучення всіх громадян до справ держави, а отже, політичні права людини повинні належати лише обраним категоріям. На наш погляд, його точка зору була помилковою.

Аристотель представляв людину як «істоту політичну» і вважав наявність політичних прав невід'ємною ознакою громадянина [6, с. 91]. Він розглядав в якості великого плюсу «участь можливо більшого числа громадян в управлінні: тоді будь-хто буде робити свою справу, як ми сказали, і більше об'єднуючись з суспільною користю, і краще і скоріше, ... а правити повинні ті, хто може правити найкращим чином» [7, с. 110]. Таким чином, Аристотель пов'язував політичні права зі здатностями, якими, якостями та активністю громадян і тут, на нашу думку, неможливо з ним не погодитися. Давньогрецька політична думка проаналізувала різноманітні види політичних прав і тим самим зробила значний внесок у розвиток політико-правових поглядів на давню проблему. Але ідейне багатство цих досліджень було усвідомлене лише більш ніж за дві тисячі років потому із зародженням демократії нового типу.

Зачатки понять «свобода» і «права людини» вперше були використані у рабовласницькому суспільстві. Вже у ХХІV столітті до н.е. царем Шумера була встановлена «свобода» для своїх підданих шляхом застосування певних санкцій до осіб, які збирали податки, припинення

практики закабалення храмових служників першосвященниками та захисту вдов та сиріт від свавілля влади.

Рівні політичні права своїм громадянам надавала давньогрецька полісна демократія. Солон у своїй Конституції встановив відповідальність чиновників за порушення прав вільних громадян. Однак власне саме поняття «права людини» вперше було введено значно пізніше давньогрецькими філософами Лікофонтом, Антифоном і Алкідамом, які вважали, що всі рівні від народження та мають однакові права.

Природно-правові ідеї давньогрецьких мислителів про свободу та рівність всіх людей подальший розвиток отримали і в Давньому Римі. Так, Сенека, Епіктет, Марк Аврелій використовували основні положення грецьких стоїків для обґрунтування універсальної концепції природного права і космополітичних ідей, відповідно до яких всі люди за своєю природою і за законами світогляду в цілому є громадянами єдиної світової держави і людина є громадянином всесвіту.

Цицерон всебічно схвалював політичну і правову активність громадян та підкреслював, що «при захисті свободи громадян немає приватних осіб» [8, с. 83]. Таким чином, римські юристи зробили істотний внесок у розвиток юридичних уявлень про права людини.

У середньовіччя ідея прав людини втрачає природно-історичне походження та замінюється божественним, змінюючи принципову рівність та свободу всіх. Однак така свобода постійно обмежувалась загальною залежністю від волі монарха, а права розглядалися як привілеї, даровані вищою верствою. Вже в XVII-XVIII століттях ідеї природного права стали ідеологією буржуазних революцій, а відмінності в термінології «права» і «свободи» є скоріше за всього традиційними [9, с. 67].

Поворотним етапом у формуванні прав і свобод людини стали буржуазно-демократичні революції XVII-XVIII століть, які висунули принципи свободи і формальної рівності. Саме тоді політичні права людини почали здійснювати помітний вплив на державу, оскільки стали обмеженнями її всевладдя, сприяючи становленню демократичної взаємодії між владою та індивідом.

Д. Мільтон писав, що люди за природою своєю вільні і повинні залишатися такими при всіх без обмежень обставинах. Він виступив за республіканську форму правління, оскільки вважав, що при ній найбільше забезпечуються права індивіда – свобода совісті, мислення, слова. Ш.Л. Монтеск'є у трактаті «О духе законів» (1748 р.) основною цінністю назве політичну свободу індивіда, умовами забезпечення якої стають справедливі закони та належна організація державності.

Прийняття Вірджинської декларації (1776 р.), Французької декларації прав і свобод людини й громадянина (1789 р.), Білля про права Конституції США (1791 р.) стали важливим кроком до становлення і розвитку політичних прав і свобод у всьому світі. Дані юридичні акти вперше проголосили права і свободи, які належали всім без винятку громадянам. При цьому проголошені права іменувались природними і невідчужуваними, а за змістом були переважно особистими і політичними. Пізніше їх назвали правами «першого покоління». Ці права зобов'язували державу не втручатися у сферу особистої свободи та створювати умови участі громадян у політичному житті. Взагалі, для французької і американської конституційних систем характерна орієнтація на захист перш за все політичних прав і свобод, що є як би даниною традиції буржуазних революцій.

На початку XIX століття конституції найбільш розвинутих країн світу проголошують права людини, зокрема Франція, Бельгія, Німеччина та інші. Болгарська Тирновська конституція 1879 року стає відомою як документ, який закріпив самий широкий перелік прав і свобод для XIX століття. Високим рівнем демократич-

ності прав підданих відрізнялась Конституція Царства Польського 1815 року. Особливістю перших конституційних закріплень прав людини було те, що вони обмежувались переліком громадянських і політичних прав і прав першого покоління.

В Україні процес становлення та розвитку інституту прав і свобод людини пройшов складний історичний шлях. Сам термін «права людини» прижився в політико-правовому лексиконі української інтелігенції тільки наприкінці XIX – початку XX століть [10, с. 57]. Державно-політична практика і культура, монархічна форма правління, кріпосне право, правовий нігілізм та багато іншого значною мірою затримували становлення прав людини в нашій державі. Неправочинність особи в Україні завжди була пов'язана із засиллям влади, як і сама необмеженість влади була прямим наслідком несправедливості громадян. Короткі епохи відносної лібералізації порядків чергувались із затяжними періодами суворого контролю за способом життя та думками населення. Масштабність та сила державної влади, свавілля її представників, а не відсталість актуальних прав робили актуальними проблеми використання колективних форм захисту від несправедливості [11, с. 144-151]. Для України права людини з причини низки історичних, природно-географічних і геополітичних причин у порівнянні з будь-якою, навіть несвропейською, країною – справа складніша. Спостерігалось домінування державної влади, обмеження будь-яких спроб самодіяльності. Суспільство знаходилося під жорстким податковим тягарем, і наслідком цього був слабкий розвиток міст, підприємництва, бідності, хибкість власності, консерватизм культурних цінностей та нерозвиненість політичної системи. Практично будь-який суспільний інститут був в абсолютній залежності від держави. Однак ідеї прав і свобод людини, безсумнівно, мали місце в історії та супроводжували українську дійсність.

Одним з перших захисників прав і свобод людини у слов'янських народів був А.М. Радишев. Він розвивав уявлення про свободу та рівність всіх людей у природному стані, про договірне походження держави, про невідчужувані права людини на життя, власність, справедливий суд, свободу думки і слова, про суверенітет народу та його право звалити несправедливий устрій [12, с. 130]. А.І. Герцен відстоював ідеї особистої свободи і прав людини, сміло висловлювався проти кріпосного права, виступав за повагу до народів та кожної окремої особистості, демократичний устрій слов'янських держав. М.Г. Чернишевський щиро боровся за інтереси особистості, пропагував ідеї загальної рівності і свободи [13, с. 492-524]. Положення Французької Декларації 1789 р. про права і свободи людини отримали підтримку і захист у працях багатьох дореволюційних російських вчених, зокрема Б.М. Чичеріна, П.І. Новгородцева, В.С. Соловйова, М.А. Бердяєва.

Без сумніву, в нашій державі морально-духовний бік життя завжди був високорозвиненим, цінувались рівність і свобода. Протягом всієї історії України спостерігалась боротьба з безправ'ям та пригніченням, протистоянням абсолютизму. У народному розумінні свобода означала повну незалежність від держави та звільнення від всіх зобов'язань, податків і повинностей. Ідеалом для народу представлявся устрій, який передбачав би широке самоуправління, виборні органи влади, вирішення всіх питань та рівність.

До 1760 року насилля вважалось необхідним інститутом підтримки громадського порядку, панували правові норми, які допускали високий рівень примусу. Вже починаючи з періоду правління Катерини II можна спостерігати перші протести проти насильства і кріпосного права. При Миколі I розправитися з невдоволеним порядком, який склався, стало практично неможливим, а

жорсткі закони з часом стали пом'якшуватися. Обізнані російські царі та імператори, як реформатори, зробили значний внесок у реалізацію цих ідей. Різновидом прав людини і громадянина є політичні права. Ми вважаємо за необхідне виявити основні відмінності в поняттях політичні «права людини» і політичні «права громадянина». Свого часу Аристотель слово «громадянин» визначав як юридично узагальнене поняття людини. У давньоросійській мові воно ототожнювалось зі словом «городянин». Наприкінці XVII століття громадянами стали називати штатських, невійськових людей. З моменту проголошення прав і свобод людини й громадянина Французькою Декларацією 1789 року цей поділ отримав розповсюдження та ґрунтувався на природно-правовій доктрині, яка передбачала, що права і свободи людини існували до держави і не залежать від її визнання, а права громадянина навпаки проголошені державою і не існували до неї. «Людина народжується, маючи право на повну свободу та необмеженість користування всіма правами та привілеями природного закону...» [14, с. 210]. Т. Джеферсон під природними правами розумів природжені і незмінні права: «всі люди створені рівними і всі вони наділені правами, до яких належать життя, свобода та прагнення до щастя...» [15, с. 1]. Цікавою, на наш погляд, представляється позиція К. Маркса з даного питання. У праці «К єврейському вопросу» він теоретично обґрунтовує поділ проголошених буржуазними революціями так званих «загальних прав» на права людини і права громадянина. Права людини є такими правами індивіда, якими він володіє, виступаючи як приватна особа, як член громадянського суспільства, а правами громадянина є права члена політичного спілкування як члена держави. Таким чином, К. Маркс проводить розмежування індивіда на людину і громадянина за сферою їх прояву. Він характеризує людину, перш за все, як «приватну особу», як «члена громадянського суспільства», як «власника, егоїстичної людини», «носія своєї користі». І така людина існує в буржуазному суспільстві, складаючи основу буржуазного громадянського суспільства. «Політична людина» представлена у вигляді абстрактного громадянина. Громадянина він характеризує як політичну людину, яка має низку ознак і, в першу чергу, характеризується участю в здійсненні політичної влади. Визначивши, що слід розуміти під людиною як членом громадянського суспільства, К. Маркс у суворій відповідності до цього вказує на коло належних йому прав. Іншу частину прав людини складають політичні права, «права, які здійснюються лише в співтоваристві з іншими людьми. Їх змістом є участь у цій спільності і при цьому в політичній спільності з державою. Вони входять до категорії політичної свободи і до категорії прав громадянина в державі...» [16, с. 401].

У російській суспільно-політичній літературі термін «громадянин» знайшов відображення лише в епоху реформ Олександра II і широко був представлений в офіційних документах дореволюційної Росії, в Конституції РРФСР 1918 року і наступному законодавстві. У радянському соціалістичному суспільстві громадянин одночасно виступав і «як трудівник, і як суспільно-політичний діяч, і як індивід зі всіма властивими йому конкретними особливостями». Людину розглядали тільки в його взаємозв'язку з державою в якості громадянина, повністю підкореного державній владі. І таке поняття значно відрізнялось від загальноприйнятого в європейській науковій літературі.

У дореволюційний період значна частина населення була позбавлена основних політичних прав. Перші вибори до парламенту, які проводились на куріальній (чотири курії) нерівноправній основі (землевласники, міські жителі, селяни і працівники), відбулися лише в 1906 р. і передбачали жорсткі виборчі цензи. Крім того,

можливості органу, що обирався, були вельми обмежені владою імператора. Правнича влада повністю належала імператору, а судова влада здійснювалась від його імені встановленими законами судами, рішення яких знову ж таки приводились у виконання іменем імператорської величності. Про свободу походів у законодавстві царської Росії не згадувалось взагалі. Свобода зборів була вельми урізана, тобто вони могли відбуватися лише з метою, яка не повинна була суперечити законам. Свобода слова і свобода друку була під поліцейським контролем. Таким чином, дореволюційний період можна характеризувати як початковий етап формування політичних прав і свобод у слов'янських державах.

Прийняття першої радянської конституції стало значним кроком у розвитку даної категорії прав. «Декларація прав трудящогося и експлуатируемого народа», яка є складовою частиною Конституції РРФСР і Конституції УРСР 1918 року, надавала робочому класу переваги у сфері політичних прав порівняно з селянами та іншими соціальними групами. Законодавець надав виборчі права лише для трудящих незалежно від національності, осілості, статі тощо. Конституція УРСР 1918 року закріплювала свободу вираження своєї думки трудящих (ст. 14), свободу зборів, мітингів та походів (ст. 15), надавала трудящим свободу об'єднань (ст. 16). Однак Основний закон РРФСР 1918 року відкрито підтримував класові позиції, надаючи демократичні свободи тільки трудящим. В.І. Ленін підкреслював класовий характер першої радянської конституції: «Ми не обіцяємо, що Конституція забезпечує свободу і рівність взагалі. Свобода повинна бути, але для якого класу і для якого вживання...» [17, с. 324].

Конституція СРСР 1924 року і Конституція РРФСР 1925 року значною мірою повторювали текст Конституції 1918 року та мали конкретну мету – відобразити природу і структуру СРСР. Текст конституції УРСР, яка була однією із союзних республік СРСР, повністю відповідав тексту Конституції РРФСР. У зв'язку з цим у подальшому йтиметься про республіканську конституцію. Конституція РРФСР 1925 року виходила з основних начал попередньої конституції та визначала основне завдання – гарантувати диктатуру пролетаріату з метою придушення буржуазії, знищуючи експлуатацію людини людиною та здійснення комунізму (ст. 1).

Таким чином, як і перша Конституція РРФСР 1918 року, Конституція РРФСР 1925 року мала яскраво виражений класовий характер, який чітко був показаний у виборчому праві того часу. Воно було загальним тільки для трудящих. Не обирали і не могли бути обраними особи, які використовували найману працю або жили на нетрудові доходи: приватні торговці, монахи і професійні служителі релігійних культів всіх сповідань, колишні поліцейські і жандарми, які позбавлені виборчих прав судом, та душевнохворі.

Важливим моментом Конституції СРСР 1936 року і Конституції РРФСР 1937 року стало закріплення в них вперше загального, рівного і прямого виборчого права. Разом з тим передбачалась можливість позбавлення виборчого права судом на строк до п'яти років як додатковий захід покарання. Таким чином, законодавець обмежував дане політичне право. Конституція РРФСР 1937 року підтвердила закріплення Конституцією 1918 року демократичних прав і свобод громадян та посилила їх гарантії, розширивши їх перелік низкою нових прав, у тому числі і політичних. Конституційно закріплювалися такі політичні права і свободи громадян, як: рівноправність громадян незалежно від статі, національності і раси, свободи слова, друку, зборів та мітингів, вуличних походів і демонстрацій та прав громадян на об'єднання.

Конституція СРСР 1977 року стала першою і єдиною за весь радянський період конституцією, яка передбача-

ла в окремому розділі, присвяченому правам, свободам і обов'язкам громадян, стандартний для європейських країн комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав. Дана Конституція вже більш широко, ніж попередні, регулювала статус особистості. Громадянину і особистості були присвячені низка положень преамбули, другий розділ «Государство и личность». Конституція закріпила широке коло прав, свобод і обов'язків громадян, тим самим підкреслюючи важливу роль особистості при вирішенні питань державного будівництва та в діяльності державних органів (право вносити до державних органів та громадських організацій пропозиції щодо покращення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі та ін.). Нам представляється, що Конституція СРСР 1977 року відіграла в певному сенсі позитивну роль у формуванні інституту політичних прав і свобод громадян. У цей період істотні зміни отримала теорія прав людини в цілому. Однак, не дивлячись на серйозні трансформації в теорії права радянського законодавства, права і свободи громадян у СРСР мали декларативний характер; гостро назривала проблема забезпечення цих прав, питання про зміну політичної ідеології партійної еліти, яка вже не відповідала духу часу та стримувала соціально-політичний розвиток держави і суспільства. Поки у важелів управління знаходилась Комуністична Партія Радянського Союзу, панувала заборона на існування інших партій, на вільне та

відкрите обговорення ідей прав людини, що виражають інтереси громадян.

Таким чином, Радянські Конституції ліквідували існуючі в дореволюційних слов'янських державах національно-релігійні та інші привілеї та обмеження і затвердили переваги людини праці. Перші Радянські Конституції встановили політичні права трудящих. У Конституціях, прийнятих наприкінці 30-х років, ці обмеження формально були усунені, але припущення про можливість дійсного розповсюдження Конституції на всіх громадян та забезпечення їх реальними гарантіями значною мірою виявились утопічними. Безумовно, з середини 20-років політика оживлення роботи Рад призвела до більш широкого використання політичних прав, у той же час були закладені основи державної цензури. Також у радянський період закріплена і норма про партії як керівне ядро державних і громадських організацій, яка, по суті, ліквідувала можливість політичної свободи. Так, протягом всієї радянської історії існували дві тенденції стосовно політичних прав людини й громадянина. З одного боку, проявились позитивні імпульси, які були характерні для періоду нової економічної політики, що, до речі, є одним з яскравих виражень цієї тенденції. З іншого боку, бюрократична адміністративно-командна система, яка почала складатися наприкінці 20-х – початку 30-х років ХХ століття, призвела до масових порушень політичних прав громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лукашева Е.А. Права человека и культура/Конституция СССР и правовое положение личности: [текст] / Елена Лукашева. – М.: Юрид. лит., 1979. – 243, [1] с. : портр. (Individual).
2. Фарбер Е.И. Конституционное обеспечение прав советского человека / Конституция СССР и правовое положение личности / Фарбер Е.И.: [текст]. – М.: Наука, 1979. – 286 с. (Учебник по правам человека). – Библиогр.: с. 178-187.
3. Утяшев М.М. Права человека в современной России: учебник по правам человека / М. Утяшев, Л. Утяшева. – Уфа, 2003 – 340, [1] с.: ил., портр. – Библиотека юридического факультета, вып. 2.) – Библиогр. в конце разд. и в тексте.
4. Рудинский Ф.М. Наука прав человека и проблемы конституционного права: [текст] / Фёдор Рудинский. – М.: Прогресс, 2006. – 287, [1] с.: портр. – (Права человека; т. 1)
5. Лукашева Е. Права человека: [учебник] Елена Лукашева. – М.: Юрид. лит., 2008. – 364, [1] с.
6. Кабанов А.Б. Фрейдистская версия происхождения и эволюция государственно-правовых институтов / Александр Гранчак // Государство и право. – 2002. – № 6. – С. 91-96.
7. Политология: [курс лекций / под ред. М. Марченко [Текст]. – М.: Издательство МГУ, 1993. – 308, [1] с.
8. Лукашева Е.А. Правовой статус человека и гражданина: [учебное пособие по правам человека / под ред. Е. Лукашевой]. – М.: Юрид. лит., 1999. – 386, [1] с.
9. Азаров А. Права человека [учебн.-метод. пособ.] / Алексей Азаров. – М.: Наука, 1995. – 356, [1] с.
10. Снетков В.Правовое обеспечение реализации свободы слова: [текст] / В. Снетков. – С-П.б, 1998. – 215, [1] с.
11. Глухарёва Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование): [текст] / Глухарёва Л. – М.: Юрид. лит., 2003. – 347, [1] с.
12. Радищев А.Н. Избранные философские сочинения: [текст] / Александр Радищев. – М.: Юрид. лит., 1949. – 427, [1] с.
13. Чернышевский Н.Г. Избранные философские сочинения. Т.3. [текст] / Николай Чернышевский. – М.: Наука, 1951. – 562, [1] с.
14. Локк Д. Два трактата о правлении: [текст] / Джон Локк. Сочинения в 3-т. – М.: Мысль, 1988. – Т.3. – 470, [1] с.
15. Научные работы известных людей [Электронный ресурс] : <http://www.w.znamenit.com/Istoria/Dgefferson.html> – С. 1.
16. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс; Сочинения. Издание второе: [текст]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – Т.1. – 599, [1] с.
17. Ленин В.И. VII Всероссийский съезд Советов. Заключительное слово по докладу ВЦИК и Совнаркомв. Полн. Собр. Соч. Краткий газетный отчёт от 6 декабря 1919 г.: [текст] / Владимир Ленин. // – Т. 39. – М.: Наука, 1980. – 645, [1] с.